

HOOFSTUK 7.LAASTE LEWENSJARE.

Generaal Cronje se ballingskap het diep spore in sy gemoed nagelaat. As tasbare herinnering aan daardie droewige dae het hy kort na sy terugkoms vir hom op sy plaas Palmietfontein 'n dubbelverdiepinghuis met 13 vertrekke gebou. Dit was 'n weergawe van Kent Cottage, die huis waarin hy sy ballingskap op St. Helena deurgebring het.¹⁾ Soos die boom as 'n monument oor die graf van die profoet Jona opgekom het, so ook het sy dubbelverdiepinghuis, sy Jonasmonument, oor hom getroon.²⁾

In hierdie huis het hy en sy eggenote op hulle oudag, na soveel ontborings en ellende, byna vereensaamd gewonn. Om sy persoon het 'n waas van geheimsinnigheid deur fluisterpraatjies bewerkstellig-gehang. Eers in Januarie 1903 het hy op 'n openbare byeenkoms in Pretoria hiervan bewus geword. 'n Hele aantal generaals en kommandante het daar vergader om samesprekings met Sir Joseph Chamberlain te hou. Sy eertydse kamerade het hom tot sy verbasing baie koel ontvang en hom soveel as moontlik vermy.³⁾

Dit het veroorsaak dat hy hom hierna stil op sy plaas teruggetrek het. Aan die openbare lewe sou hy nie weer deelneem/.....

-
- 1). Eie-versameling: Brieweboek, blse. 40 tot 42. (Brief en foto's van die huis en graf van genl. Cronje deur J.A. Visser, Carlstraat 98, Hercules, Pretoria, 10-2-1943 aan skrywer);
Eie-versameling: Brieweboek, blse. 52-54. Skrywer het gedurende 1944 'n persoonlike besoek aan die plaas afgelê. Vandag word die huis deur Mnr. H.J. Visser bewoon.
- 2). Ibid., blse. 52 - 54. (Brief van Mnr. C. Scheffer, Pk. Schefferspos, oor Makokskraal, 2 Julie 1945). Mnr. Scheffer is hoof van die plaaslike Laerskool en het waardevolle gegewens van die volgende persone wat genl. Cronje goed geken het, opgeteken: - Mnr. H.J. Visser, Palmietfontein, Jan de Kock of Mevr. Claassen naby Coligny.
- 3). Herinneringen, 1 Nov. 1913; C. Heilam: The Milner Papers, Vol. II, blse. 432 - 434 vir samekoms.

neem nie. Sy eggenote se gesondheid het by die dag swakker geword. Haar liggaamskragte het vinnig afgeneem, sodat sy begin wegwyn het. Sy het nooit weer haar geesteskrag herwin nie. Met geduld en lydzaamheid het hy haar gedurende hierdie laaste dae bygestaan. Eindelik, op 16 November 1903, het sy beswyk.⁴⁾ Die begrafnis het die volgende dag onder blyke van groot belangstelling en deelneming op die plaas geskied. Ouderling Jan Boshoff van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Gemeente van Hartbeesfontein, Klerksdorp, het die ter aardebestelling waargeneem.⁵⁾

Die dood van sy eggenote met wie hy byna 46 jaar lank getroud was, was vir hom 'n onherstelbare verlies. Die eensame lewe op die plaas het vir hom ondraaglik geword. Teen hierdie tyd is die gevolge van die oorlog sterk gevoel. Werkloosheid en armoede het orals geheers en dit het baie moeilik gegaan om 'n bestaan te maak. Te midde van hierdie treurige omstandighede het 'n sekere Mnr. A. Lewis van Johannesburg 'n skema uitgewerk om met 'n aantal persone na Noord-Amerika te reis om daar aanskoulike voorstellings uit die Anglo-Boeroorlog op die Wêreldtentoonstelling wat te St. Louis, Missouri, gehou sou word, te gee.⁷⁾ Die onderneming kon, mits dit op verdienstelike wyse uitgevoer word, 'n groot finansiële sukses wees, aangesien die belangstelling vir die oorlog in Amerika en die simpatie wat die Amerikaners vir die/.....

-
- 4). Klerksdorp Mining Record, 20 Nov. 1903; Boedel Nr. 17249, Hooggeregshof, Pretoria; Boedel van wyle genl. P.A. Gronje. Sy vrou was 63 jaar oud.
 - 5). Klerksdorp Mining Record, 20 November 1903.
 - 6). Hulle is in 1858 getroul.
 - 7). De Volkstem, 18 Jan. 1903; Brief van St. Louis, 12 November 1902.

die Boere gevdele het, groot was. - Lewis het 'n aantal persone genader en die saak met hulle bespreek. Die gevolg hiervan was dat hulle 'n maatskappy hiervoor tot stand gebring het. Om die nodige kapitaal vir die uitvoering van die plan beskikbaar te hê, is daar oorgegaan om aandele aan belangstellende persone te verkoop. Die aanvraag was nogal baie groot en heelwat persone in Transvaal en Rhodesië het aandeelhouders geword. Mnr. Lewis het opgetree as algemene bestuurder van die maatskappy terwyl generaal Ben Viljoen laier van die geselskap geword het.

Die volgende stap was om deelnemers vir die voorstelings te werf. Op 1 Maart 1904 het die voorwaardes waaronder persone gehuur sou word, in een van die dagblaaie verskyn. Die ooreenkoms tussen die maatskappy en die deelnemers het dertien interessante klousules bevat. Die deelnemer moes be- loof om hom neer te lê by die reëls en regulasies van die Maatskappy vir die behoorlike uitvoering van die tentoonstelling te St. Louis of enige ander plek waarheen die maatskappy kon besluit om te verhuis. Die deelnemer sou verskoon word van deelname in geval van siekte, maar sou in so 'n geval geen salaris ontvang nie. Hy sou ook nie toegelaat word om aan/.....

8). De Volksstem, 18 Jan. 1905: Brief van Alf Lewiss aan die redakteur van De Volksstem, St. Louis, 12 November 1904.

9). Die persone was o.a. genl. Ben Viljoen, Frank Fillis, die bekende sirkusbaas en landdros Boshoff van Klerksdorp. (De Volksstem, 18 Jan. 1905; De Volksstem, 6 Julie 1904 en Eie-versameling: Brieweboek, bls. 67: Brief van Mnr. L. de Beer, Coligny, 15 September 1945 aan skrywer soos deur sy broer P. de Beer gedikteer.

Mnr. Pieter de Beer is gebore op 13 Jan. 1886 op die plaas Bulhoek, distrik Steynsburg K.P. In 1904 het hy die reis as deelnemer na Amerika meegemaak en sy herinneringe deur sy broer L. de Beer vir skrywer laat opteken.)

10). The Daily Mail, 1 Maart 1904: Die maatskappy was bekend as: The South African War Exhibition Company en Het Transvaal Militaire Spektakel Sirkus.

11). De Volksstem, 18 Jan. 1905. Ibid.

12). The Daily Mail, 1 Maart 1904.

aan ander uitvoerings deel te neem, tensy skriftelike verlof vooraf van die bevoegde outoriteit daartoe verleen is nie. Elke deelnemer sou 'n salaris van £4 per maand ontvang.¹³⁾ Maar hierdie regulasies sou in werking tree sers vanaf die datum waarop die eerste vertoning in Amerika gehou is. Die salaris sou weklike betaal word. Om homself teen wangedrag en moontlike verbreking van die ooreenkoms te vrywaar, het die maatskappy besluit om die helfte van 'n deelnemer se salaris as waarborg agter te hou totdat die tentoonstelling beëindig sou word. Spesiale nadruk is ook gelê op die feit dat daar gedurende die reid geen salarisse betaal sou word nie. As 'n deelnemer se gedrag gedurende die dienstermyn bevredigend gegang word, sou hy aan die end daarvan 'n bonus van £25 ontvang. Die maatskappy was verantwoordelik vir ^{die} vervoerkoste van Suid-Afrika na Amerika, maar deelnemers moes vir hulle terugreis self betaal. Vanaf die datum waarop hulle Suid-Afrika verlaat, sou die maatskappy verantwoordelikheid i.v.m. voedsel, akkomodasie en mediese behandeling aanvaar. By oortreding van enigeen van die regulasies sou 'n deelnemer by 50 % ingehoude salaris verbeur.¹⁴⁾ Die voorwaardes was dus gladnie aantreklik nie en alhoewel daar baie werkloses en armes rondgeloop het, het dit gelyk asof dit moeilik sou gaan om die verlangde getal deelnemers te werf.¹⁵⁾

Generaal Cronje is ook genader om aan hierdie voorstellings te gaan deelneem. Sy teenwoordigheid in Amerika sou ongetwyfeld/.....

13). Die-Versameling: Brieweboek, bls. 67. (Brief van L. de Beer).
 Mnr. P. de Beer wat een van die deelnemers was, deel mee dat hulle £9 per maand ontvang het. Dit mag wees dat die maatskappy ooreengekom het om meer te betaal, maar dan moes dit mondeling geskied het, want dit is nie in die nuusblaaie aangekondig nie.

14). The Rand Daily Mail, 1 Maart 1904.

15). Ibid.

ongetwyfeld groot getalle bewonderaars en nuuskieriges trek. Om die held van Paardeberg, van wie die koerante in die afge-lope jare vol was, in lewende lywe te aanskou, sou vir die Yankees 'n aardigheid gewees het. Op hierdie tydstip het Cronje weens die afsterwe van sy eggenote 'n eensame lewe geleef. 'n Vlaag van neerslagtigheid het hom oormeester. Hy het vir sy land gestry en daarvoor alles verloor. Hy was te oud om van vooraf weer 'n begin te maak. ¹⁶⁾ Toe hierdie voorstel aan hom gemaak is, het hy lank daaroor nagedink en dit met sy vriende bespreek. Van Alphen, die Oud-Posmeester-generaal het hom geantwoord dat roem en eerbetoon die honger nie sou uithou nie en dat Cronje tog op een of ander manier moes werk. Ander het hom weer aangeraai om die aanbod van die hand te wys. Na baie wik en weeg het hy besluit om die aanbod aan te neem. Hy het geen ander uitweg gesien nie. Hy het wel grond en gereedskap gehad, maar in sy jong dae sou dit hom goed te pas gekom het. nou was hy reeds te oud om daarmee 'n bestaan te maak. Sy re-gering ^{het} net so min as die Engelse vir hom iets gedoen. Sy plaas het nog verbande op gehad en hy wou graag 'n bietjie geld vir sy oudag bymekaarmaak. Sy krygsmans room was nog sy enigste besit en daarom het hy daarvan gebruik gemaak om geld te verdien. ¹⁷⁾

Hierdie/.....

16). Land en Volk, 8 Julie 1904: Brief van genl. Cronje in die Franse koerant Matin, deur Land en Volk oorgeneem.

17). Land en Volk, 20 Jan. 1905: Verklaring van genl. Cronje toe hy deur 'n korrespondent van 'n Amerikaanse nuusblad ondervra is;

Land en Volk, 8 Julie 1904. Cronje het ongetwyfeld nie onder dieselfde voorwaardes as die ander deelnemers gegaan nie, want hy was daarop uit om geld te verdien en dit kon hy nie onder die omstandighede en voorwaardes doen nie. Sy voorwaardes moes mondeling met hom bespreek gewees het, want dit word nie in die nuusblaaie aangekondig nie. Ons kon ook nie daarin slaag om van sy nasate of mededeelnemers wat nog in lewe is, enige besonderhede te verkry nie.

Hiordio besluit het hom nog meer in ongenade laat verval. Sy oorgawe het hom 'n verdagte persoon onder sy landgenote gomaak. Dat hy op sy oudag terwille van gold sy krygsmanseer kon prysgee, was onverstaanbaar! Dat hy as sirkusgeneraal¹⁸⁾ kon deelneem aan vernederende voorstellings uit die tragiese ondergang van sy volk se vrye bestaan, was onvergeeflik! Maar met sy beperkte blik en gekrenkte gees het hy anders daarvoor gedink. Hy sou nie alleen genoeg geld verdien om vir homself in sy laaste lewensbehoefte te voorsien nie, maar hy sou ook in die geleentheid gestel word om die gruwelikhede van die oorlog aan die wêreld bloot te lê en het gehoop dat die mense wat hom en sy burgers sou sien, daarna beter sou begryp wat hulle moes verduur en wat God 'n arme sondaar toegelaat het om deur te worstel.¹⁹⁾

Die maatskappy het intussen daarin geslaag om genoeg deelnemers bymekaar te kry. Sondagmôre, 6 Maart 1904, het 'n spesiale trein vanaf Braamfontein met 150 Boeredeelneemers,²⁰⁾ waaronder Cronje ook was, na Lorenzo Marques vertrek waar die Douane Castle voor anker gelê het om hulle na Kaapstad te vervoer. Die skip het by Durban aangedoen en op 11 Maart in die hawe van Kaapstad gereed gelê om die reis na Noord-Amerika te begin. Die môre het 200 Britse deelnemers met hulle bagasie/.....²¹⁾

18). Spottenderwys in die Suid-Afrikaanse nuusblaasie so genoem.

19). Land en Volk, 20 Jan. 1905. Verklaring van genl. Cronje.

20). The Cape Argus, 11 Maart 1904. Die Boeredeelneemers het van die Transvaal vertrek, terwyl die Engelse deelnemers in Kaapstad by hulle sou aansluit.

21). The Rand Daily Mail, 7 Maart 1904; Eie-Versameling: Briefweboek, bls. 19: (Brief van L. de Beer).

Generaal Cronje aan boord die Douane Castle

bagasie by Fillis se sirkus vergader waarvandaan hulle die middag in verskillende afdelings na die dokke gestap het om skeep te gaan. ²²⁾ Die 12 de Maart 1904 het die Douane Castle onder bevel van kaptein S. Henderson met die deelnemers aan boord die hawe uitgevaar om die lang reis na Amerika te begin. ²³⁾

Maar voordat die skip sy bestemming bereik het, het daar reeds moeilikheid ontstaan. Die geld vir die oorvaart is nie in Suid-Afrika nie maar in Amerika bymekaar gemaak. Kort nadat die geselskap Suid-Afrika verlaat het, het die direkteur van die St.Louis-Wêreldtentoonstelling geweer om aan die Boere-oorlogsvertoning 'n plek binne die Tentoonstellingsgronde te gee. Die intrekking het geskied op versoek van die Britse Agent te Washington wat beswaar aangeteken het omdat die Britse leër in hierdie vertoning belaglik voorgestel sou word. ²⁴⁾ Toe hierdie nuus die aandeelhouers in Amerika ter ore gekom het, het hulle geweer om hulle intekengeld te betaal. Na baie gesukkel het die algemene bestuurder van die Boere-oorlogsvertoning daarin geslaag om die outoriteite te beweeg om die protes in te trek. Die direkteur van die Wêreldtentoonstelling het toe vir hom 'n plek binne die Tentoonstellingsgronde aangewys. Maar dit was reeds te laat om die situasie te red. Die persone was nie bereid om na hierdie/.....

-
- 22). The Cape Argus, 11 Maart 1904. Die voorstellings sou so getrou as moontlik weergegee word. Daarom is daar burgers sowel as Britse troepe saamgeneem.
- 23). The Cape Argus, 14 Maart 1904. (Tydtafel van die Union Castle Line Maatskappy).
- 24). Land en Volk, 31 Maart 1904. (Onder die opskrif: De Oorlogs Vertooning gaat niet door); De Volksstem, 18 Jan. 1905. (Brief van die algemene bestuurder, A. Lewis, aan die redakteur van D. V.S., St. Louis, 12 November 1904).

die voorval, hulle gold in so 'n wisselvallige besigheid te
 25)
 belê nie.

Pogings is aangewend om die geld van elders bymekaar te
 kry , maar dit het ook misluk. Toe die Douane Castle teen
 26)
 die end van April met sy kommissiers in New Port News land, het
 die Oorlogsvertoning op die punt gestaan om in duis te stort.
 Die algemene bestuurder het slegs 750 dollars in sy sak ge-
 had om die nodige uitrusting aan te skaf en in die behoeftes
 27)
 van die deelnemers te voorsien.

Generaal Ben Viljoen het dadelik na Meksiko vertrek
 toe hy sien in watter treurige posisie hulle verkeer het.
 Op hierdie stadium het 'n sekere Mnr. Meyer na vore getree en
 die maatskappy van 'n gewisse ondergang gered deur sekere
 persone te beweeg om geldelike bydraes vir die Boere-oorlogs-
 vertoning in te samel. Hy het daarin geslaag om 100,000 dol-
 lars bymekaar te maak en nou kon die vertoning deurgaen.
 Generaal Viljoen is getelegrafeer dat alles in orde is en
 dat hy moes terugkeer. Dit het hy gedoen en saam met die be-
 28)
 stuurder het hulle in alle erns met die voorbereidingswerk
 begin.

Dit/.....

25). De Volksstem, 18 Jan.1905.

26). Ibid.; Eie-Versameling; Brieweboek, blse.19 en 67. Brie-
 we van L.de Beer.

27). De Volksstem, 18 Jan.1905: (Brief van A.Lewis aan die
 redakteur van De Volksstem,
 St.Louis, 12 Nov.1904).

28). Ibid.

Dit het baie ^{lanke} geneem om al die benodighede aan te koop, die Boerekamp desgluk in te rig en die deelnemers behoerlik vir die vertonings af te rig. Eers op 17 Junie 1904 kon die eerste uitvoering gegee word. Met hierdie eerste vertoning was die sukses van die Boere-oorlogsvertoning verseker. 'n Som van 15,000 dollars is daardie aand ingesamel. Honderde mense moes saans afgewys word, omdat daar nie genoeg sitplek vir almal was nie. ²⁹⁾

Generaal Cronje was nie een van die leiers of aandeelhouders in die geselskap nie. In werklikheid het hy weens sy ouderdom maar 'n beskeie aandeel aan die Boere-oorlogsvertoning gehad. Die rol wat hy gespeel het, was om driekeer per dag te perd deur die ring te ry. Hy word daar aan die publiek voorgestel as Generaal Piet Cronje, die held van Paardeberg. Daarop word hy oorverdowend toegejuig. Hy saluer nie, maar ³⁰⁾ haal op 'n Boere manier eerbiedig sy hoed af en ry dan weer weg.

Generaal Ben Viljoen was die bevelvoerende offisier van die troepe. Behalwe die vertonings het hy ook 'n museum ³¹⁾ met sekere besienswaardighede uit die oorlog opgerig. Duisende mense het hierdie voorwerpe besigtig en dit was 'n goeie bron/.....

- 29). De Volksstem, 18 Jan. 1905; Mededeling van Mevr. Kaptein Jack Hindon, Middelburg, Transvaal, Junie 1943, aan skrywer.
Mevr. Hindon het saam met haar eggenoot die geselskap vergesel. In Amerika het haar eggenoot nou kontak met genl. Cronje gehad. Sy het hom ook goed geken.
- 30). De Volksstem, 6 Julie 1904. (Genl. Ben Viljoen aan 'n besondere verslaggewer van die "Nieuwe Rotterdamse Courant" Noord-Amerika);
Land en Volk, 8 Julie 1904. Oorgeneem uit D.V.S.;
Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 19. (L. de Beer).
- 31). Ibid. O.a. het hy sy sakboekie wat gedurende die oorlog in sy sak deur 'n koeël deurboor is en sy lewe gered het, die vlag wat die vrouens van Pretoria aan sy kommando geskenk het, die wa van Jan Joubert, ens., vertoon.

bron van inkomste want daar is 'n klein toegangsgeld gehef. Die vertonings was nie elke dag dieselfde nie. Elke derde dag is daar 'n ander geveg uit die oorlog voorgestel.³²⁾

Gedurende die reis na Amerika het generaal Cronje die weduwee Johanna Sterzel, wat 'n medepassasiër was, ontmoet.³³⁾ Dit is reeds aan boord die Douane Castle opgemerk dat die generaal groot planne in sy kop gehad het.³⁴⁾ Die vriendskapsbande is in Amerika hefter gebind en die verhouding het verder ontwikkel tot hy op 28 Junie met haar in die eg verbind is.³⁵⁾ Die huwelik is volgens die prosedure van die Nederduits-Hervormde of Gereformeerde Kerk, waarvan hy lidmaat en vir baie jare ouderling was, voltrek.³⁶⁾ Die plegtigheid het die môre plaasgevind en slegs 'n paar bruilofsgaste was vir die ontbyt aanwesig. Die resepsie is na die middagvertoning binne die Tentoonstellingsgronde in teenwoordigheid van ongeveer 75,000 mense gehou.³⁷⁾

Generaal/.....

- 32). Land en Volk, 8 Julie 1904; De Volksstem, 6 Julie 1904.
 33). Gebore Walter. Sy was van Duitse afkoms.
 34). Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 19 (L. de Beer).
 35). Boedel Nr. 17429, Hoogeregshof, Pretoria. (Boedel van wyle genl. P.A. Cronje).
 36). Prof. Dr. S.P. Engelbrecht: Eufeës-Album van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika. 1842 - 1942, bls. 24. Cronje se vader was een van die grondleërs van die Potchefstroomgemeente. Vir jare lank was hy ouderling en twens lid van die Algemene Kerkkommissie.

Eie-versameling: Brieweboek, bls. 54. (Brief van Mnr. Scheffer).

Cronje se skoonvader, Johannes Hendrik Visser (Jan Boomplaas) was ook jare lank ouderling van dieselfde gemeente. Cronje het dus Hervormer groot geword, maar na die Kerkvereniging lidmaat van die Ned. Herv. of Geref. kerk geword en jare lank ouderling gewees van die gemeente Ventersdorp.

- 37). Eie-Versameling: Brieweboek, blse. 47 en 48. (Oorspronklike brief van Mildred Bateman, N&Lhaandpt., St. Louis Openbare Biblioteek, Olive, 13 th and 14 th Streets, St. Louis, MO., April 20, 1943 aan skrywer).
 Op versoek van skrywer het Mej. Bateman 'n koerantuitknipsel met 'n verslag van genl. Cronje se huwelik saamgestuur. Dit lees as volg:-

"GENERAL CRONJE AND BRIDE TO RECEIVE THE PUBLIC."

The grizzled warrior, hero of many battles, and splen-

Generaal Cronje en sy eggenote het binne die Tentoonstellingsgronde in 'n goedingerigte lokaal hulle verblyf gehad. Trou aan sy Boerogewoontes het hy tmidde van die gewoel en geraas elke môre vroeg uit die Bybel gelees en terwyl die ander mense nog geslaap het, het hy met sy swaar stem tot groot ergernis van sy eggenote 'n psalm- of gesangversie uitgedreun.³⁸⁾ Sy kon haar nie met haar man se godsdienstigheid vereenselwig nie. Haar ligsinnige opmerkings en spot oor die mar'er waarop hy sy God gedien het, het die generaal se lewe op sy oudag baie versuur.³⁹⁾ Dikwels het hy sy Bybel onder die arm geneem/.

37. (VERVOLG):

did type of rugged South African Boer race, General Piet A. Cronje, this morning will make his last surrender. This time it will not be to overwhelming numbers of armed men, but to a woman, Mrs. Sterzel, from his own country, who shared with the Boers their joys in victory and their sorrow and deprivations in defeat. The wedding will take place in the Boer War Camp at the World's Fair Grounds.

The ceremony will be private .Only a few personal friends will be present to witness the quaint ceremony, which will be in accordance with the customs of the Dutch Reformed Church, and will be impressed for all time upon the memory of those who witness it because of it's simplicity overshadowed by a solemnity grand in its significance. There will be a few guests at the wedding breakfast. The general went to church , as is his custom, Sunday morning. The remainder of the day was spent in the quietude of the privacy of his apartments at the Boer Camp.

The general and his bride will hold a grand wedding reception after the 3.30 o'clock performance this afternoon. They most cordially invite all the visitors to meet them and shake hands... Those who know and admire the grand old man will certainly not miss the opportunity of being present to greet him this afternoon and wish for him and his wife many years of happiness in their new estate. Three brass bands embracing a combined strength of 136 men, will be united for the occasion, discoursing the wedding march and other airs. The bands are: Staats' artillery of the Boer War Exhibit, 46 pieces. Philippine Scouts' band, 50 pieces, and the United States Indian band of 40 pieces."

- 38). Mevr. Jack Hindon aan skrywer, Junie 1943. Kaptein Jack Hindon het generaal Cronje se Herinneringen opgeteken. Dit het in die Brandwag van 15 Aug. en die volgende vyf nommers verskyn.
- 39). Ibid.; Tie-Versameling; Brieweboek, bls.43. (Brief van Mnr. van Oostrum, Jorissenstraat 593, Pretoria, 12 Februarie 1943, aan skrywer).

geneem en weggestap om in die stilte en afsondering sy plig te vervul.⁴⁰⁾

Dwarsdeur sy lêwe het hy 'n besondere voorliefde vir die kamera gehad. Hy was altyd baie gewillig om 'n portret van hom te laat neem. Gedurende tussenposes wanneer hy nie aan die vertonings deelgeneem het nie, het hy dikwels foto's van hom laat neem, dit dan onderteken en aan die muskieriges en bewonderaars verkoop.⁴¹⁾ Sondag was vir hom 'n sabbat en rusdag. Hy het gereeld die oggenddiens bygewoon en die res van die dag stil deurgebring.⁴²⁾ Wanneer sekere sektes in die nabyheid van die Tentoonstellingsgronde opelugdienste gehou het, het hy gewoonlik toegetree en eerbiedig sy swartbolkeiltjie afgehaal en met ontblote hoof deur middel van 'n tolk die preke aangehoor. Dikwels het hy van hierdie geleentheid gebruik gemaak om by monde van sy tolk die skare toe te spreek en hulle met geestelike vermanings by te staan.⁴³⁾ Hy het 'n heilige opvatting van Godsdienst in die algemeen gehuldig en het nooit met anderdenkendes gespot of hulle verag nie.⁴⁴⁾

Die buitelandse pers het hom baie sterk uitgelaat oor die Boere-oorlogsvertonings. Die Franse het generaal Cronje nie hard geoordeel nie. Hulle het dit as 'n skande beskou dat Europa toe daar 'n kans was om te help, alleen die Boerehelde toegejuig het, dog niks gedoen het om die ramp wat hulle en die hele Boerevolk in die gesig gestaar het, af te wend nie/.....

40) Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 43.

41) Mevr. Jack Hindon aan skrywer, Junie 1943. Genl. Cronje was altyd lief om foto's aan persone te gee. Gedurende die Eerste Vryheidsoorlog het hy aan kol. Winsloe 'n portret as aandenking geskenk.

42) Eie-Versameling: Brieweboek, blse. 47 en 48. (Brief van Mildred Bateman).

43) Mevr. Jack Hindon aan skrywer, Junie 1943.

44) P.A. Cronje, seun van genl. Cronje aan skrywer.

45) nie. Ook Amerikaanse blaaië het met groot droefheid geskryf omdat 'n man soos Cronje op sy uudag aan so 'n vernederende vertoning moes deelneem. Die Engelse blaaië het tot sover nog geswyg. Slegs die radikale "Star" te Londen het in 'n artikel die vraag gestel of die tentoonstellingsbesigheid dan werklik so vernederend was. As hulle na hulle simpatie gevra sou word, sou dit aan die kant van die duisende Britse soldate wees wat sedert die einde van die oorlog bly sou gewees het om naas Cronje op te tree. Vir 'n paar sjielings per dag sou hulle na goeddenke van die bestuurder gewillig wees om Engelsman of Boer te wees. 46)

Ook in ander Europese lande het geesdriftige vriende van die Afrikaners generaals Viljoen en Cronje se handelwyse met verdriet en afkeur bejeën. Hulle het die Afrikanersaak baie kwaad gedoen, want:-

" Men vereenzelvigt al te goue deze cirkus-Boeren met het gehele volk. Dit is dom en onjuist, ik weet het, maar het is zo. Die mannen hebben meer kwaad gedaan aan de sympathie voor de Afrikanerzaak dan al het gescheld en de verdachtmaking van de Engelsche pers. Alle bladen, vooral in Zwitserland, die altijd voor de Boeren zijn, roepen schande over zulk een optreden. En de Engelsche pers - ik bedoel die der Jingo's - vindt natuurlijk die artikelen een genot." 47)

Die Tentoonstelling het tot die end van November 1904 aangehou. 48) Op 12 November is al die roerende eiendom van/.....

45). De Volksstem, 6 Julie 1904; Land en Volk, 8 Julie 1904.

46). Ibid.

47). De Volksstem, 10 Augustus 1904. (Londense beriggewer aan die redakteur van De Volksstem).

48). De Volksstem, 18 Jan. 1905. (Brief van A. Lewis);

Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 67. (Brief v. L. de Baer).

van die maatskappy per publieke veiling verkoop. Die maatskappy sou op 30 November 1904 in likwidasie gaan.⁴⁹⁾ Die deelnemers met uitsondering van generaal Cronje en Viljoen het te Philadelphia in die Friesland, 'n Nederlandse skip, na Liverpool vertrek. Daarvandaan het hulle per trein na Londen gereis en met die passasiersboot Ionic die reis na Kaapstad voortgesit, waar hulle 'n paar dae voor Kersfees aan wal gestap het.⁵⁰⁾

Cronje wou nie noual na Suid-Afrika terugkeer nie. Hy was van plan om nog meer geld te verdien. Met twee verskillende persone, Mnr. Brady en C.W. Wall,⁵¹⁾ het hy nuwe kontrakte aangegaan om aan ander voorstellings deel te neem. Brady was van plan om aan die begin van 1905 'n groot voorstelling uit die Anglo-Boeroorlog in New-York te hou. Ongeveer duisend persone sou hieraan deelneem. Mnr. Wall wou generaal Cronje eers na Kansas neem om daar 'n tiendaagse vertoning te hou, daarvandaan vir ses weke na Chicago om dan teen die middel van die jaar New-York en die warmbronne te besoek.⁵²⁾

Mnr. Brady se aanspraak was seker meer oortuigend as die van bestuurder Wall, want vroeg in 1905 was Cronje in New-York waar hy 'n onderhoud aan 'n beriggewer van een van die Amerikaanse nuusblaaie toegestaan het.⁵³⁾ Hy was nou blykbaar moeg/.....

49) De Volksstem, 18 Jan. 1905.

50) Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 67. (Brief van L. de Beer).

51) Hy het na Mnr. A. Lewis as algemene bestuurder van die maatskappy opgetree.

52) De Volksstem, 18 Jan. 1905. (Hollandse verslaggewer aan die Volksstem, 19 Desember 1904).

53) Ibid.

moeg vir al die vertonings en het meegedeel dat hy na Suid-Afrika teruggaan omdat daar geen godvresende gees in Amerika geheers het nie. Die Amerikaners was te druk en besig. Toe die vraag aan hom gestel is of die Republieke in Suid-Afrika weer sou bestaan, het hy geantwoord:-

"Nee, nooit.
Daar heb ik geen hoop voor, ofschoon het mogelijk is dat met een Vereenigd Zuid-Afrika de menschen weer hun eigen vlag mogen waaijen". 54)

Van Amerika het Cronje 'n kort besoekie aan Europa gebring en daarna na sy geboorteland teruggekeer. Hy en sy eggenote het hulle op sy plaas Palmietfontein gaan vestig om hulle laaste lewensjare hier deur te bring. 55)

Die daaropvolgende jare het hy hier op sy plaas maar soos 'n oumens geboer. Sy tweede huwelik was 'n mislukking. Sy eggenote het sy lewe baie onaangenaam gemaak. Haar ligsinigheid en oppervlakkige godsdienssin was vir hom 'n gruwel in die oog. Vir ure het hy hom soms afgesonder om hom in sy geestelike lewe te verdiep en om onnodige twis te vermy. 57)
Baie van sy tyd en aandag het hy nog aan sy boerdery gewy.
Hy/.....

54). Land en Volk, 20 Jan. 1905. (Onderhoud van 'n Amerikaanse verslaggewer met genl. Cronje).

55). De Volksstem, 10 Augustus 1904. (Reynolds se koerant het hom in Amerika 'n brief geskryf om te vra of hy deur armoede genoodsaak was om aan die Tentoonstelling deel te neem. Hy het geantwoord dat hy van plan was nadat die Tentoonstelling gesluit is, 'n kort besoekie aan Europa te bring en die nuusblad dan sou besoek.);

Mevr. Jack Hindon aan skrywer, Junie 1943. Dit is seker dat hy gegaan het, maar in die Suid-Afrikaanse nuusblaai kon ons nie besonderhede hieroor vind nie.

56). Eie-Versameling: Brieweboek, bls. 67. (Brief v. L. de Beer).
Ibid., blse. 52 tot 54. (Brief van Mnr. Scheffer).

57). Ibid., bls. 68: Brief van Mnr. H.L. Scott, Vlakplaas, Pos Bewly, 21 -9 -45.

Mnr. Scott is 'n skoonseun van P.A. Cronje, enigste nog lewende seun van wyle genl. P.A. Cronje. Die gegewens is deur sy skoonvader verskaf en deur Mnr. Scott wat onderwyser is, neergeskryf.

Hy was nog baie deeglik en presies met sy werk. Van laksheid en slordigheid het hy nie gehou nie. Alles moes deeglik gedoen word en elke ding moes op sy plek wees. Van nature was hy haastig en kwaai. As sy bediendes soms hulle plig versuim het, kon 'n mens nog dikwels sy harde stem hoor as hy met hulle gepraat het.⁵⁸⁾

Hy was 'n hulpvaardige man en het sy bure net waar hy kon, gehelp.⁵⁹⁾ Sy godsdienssin het nooit by hom verflou nie. Hy was lief om baie vroeg op te staan. Voordat hy met die dag se werk begin . . . , het hy sy Bybel gelees en in sy kamer sy stem in gebed verhef. Sondae het hy gereeld huisgodsdiens gehou en dikwels by sy bure die môredienste bygewoon. Hy het gereeld die nagmaalviering in die Ned. Herv. of Geref. kerk te Ventersdorp bygewoon. Hy was ouderling en het vir hom in die dorp 'n kerkhuis gekoop waar hy en sy eggenote gedurende hierdie tye tuisgegaan het. As hy met sy perdekar dorp-toe . . . , was hy altyd baie lief om hardop gesang-of psalmversies te sit en sing. In die omgewing het hy gewoonlik by die begrafnisse as koster opgetree. Hy kon 'n treffende lyksrede hou en by die graf het hy altyd sy geliefkoosde gesang 182 laat sing.⁶⁰⁾

Hy was lief om saans en smôrens vroeg sy pyp te rook. As hy besig was met werk, het hy gewoonlik gepruim. Op die
plaas/.....

58). Die-Versameling: Brieweboek, blse. 52 - 54. (Brief van Mnr. Scheffer);
Ibid., bls. 68. (Brief van H.L.Scott).

59). Ibid.

60). Ibid.

Stille ruspleas van die dode,
Waar my ook eens wag die graf;
eindmaal van verdriet en node,
hier val eens my reiskleed af; e.v.

plaas het hy veldskoene en ferweelklere gedra. Met Kersfees was dit sy gewoonte om sy kispak aan te trek, sy perd op te saal en dan langs die Schoonspruit al die huise na te ry om sy vriende 'n geseënde Kersfees toe te wens. Die jong seuns moes dan oral langs die pad opsaal en die toertjie met hom saamry. Hy het oral van die lekkernye geniet en koffie gedrink.⁶¹⁾

Met die ouderdom het sy krag en gesondheid ook geleidelik afgeneem. Hy het naderhand baie swak geword sodat hy op 4 Julie 1910 sy testament in orde gebring het.⁶²⁾ Hy was nie ryk nie. Sy boedel het 'n totale waarde van £4,260 - 16-9d. bedra.⁶³⁾

Gedurende die laaste paar maande van sy lewe toe hy reeds lank op sy siekbed neergekluister was, het hy baie pyn verduur. Maar dit het hy met geduld en tevredenheid gedra.⁶⁴⁾ In die nag van Saterdag, 4 Februarie 1911, om kwart-oor een, het hy in sy 75 ste jaar aan 'n aanval van beroerte beswyk.⁶⁵⁾

Die begrafnis het die volgende dag op sy plaas Palmietfontein plaasgevind. Vroeg die more het familiebetrekkings, vriende en belangstellendes uit alle oorde opgedaag om die laaste eer aan die ontslape generaal te bewys. Ds. Mynhardt van Ventersdorp, indertyd medekrygsgevangene van generaal/.....

61). Eie-Versameling: Brieweboek, blae. 52- 54 en bls. 68.

62). Boedel Nr. 17249, Hooggeregshof, Pretoria: Boedel van wyle genl. P.A. Cronje.

63). Ibid.

64). De Volksstem, 7 Febr. 1911; The Klerksdorp Mining Record, 10 Febr. 1911; The Star, 4 Febr. 1911.

65). Ibid.,; Boedel Nr. 17249. (Ibid.).

generaal Cronje op St.Helena, het by die woonhuis die lyk-
rede na aanleiding van Amos 4 vers 12 gehou.⁶⁶⁾

Hierna het die lykstoet van ongeveer 500 mense,
sommige te voet, ander te perd, gevolg deur ongeveer 80 ry-
tuie agter die lykswa,⁶⁷⁾ oor die oop veld grafwaarts gegaan.⁶⁸⁾

In die late namiddag is die stoflike oorskot van ge-
neraal Cronje in dieselfde graf as sy ontslapte eggenote ter
ruste gelê.⁶⁹⁾

ooooooooo@22222@ooooooooo.

Generaal Cronje het die toppunt van sy roem met die
slag van Magersfontein bereik toe hy reeds vier- en -sestig
jaar oud was. Sy beste jare was al agter die rug en van toe
af het dit met hom steeds afdraend gegaan.

Na/.....

66). De Volksstem, 7 Febr. 1911.

" Schik uw om uw God te ontmoeten."

67). The Klerksdorp Mining Record, 10 Febr. 1911.
Die lykswa was 'n waentjie wat van die heer Geo. Trede van
Klerksdorp geleen is. Bo-op die waentjie is 'n verhoog ge-
plaas en die kis daarop neergesit.

Die draers was almal seuns, stiefseuns en kleinseuns van
genl. Cronje. Hulle was die volgende:-
J.H. Cronje, P.A. Cronje, H.J. Cronje, F.J.C. Cronje, D.G.
Stein, J.R. Basson, J.H. Vull, H.J. Visser, Jnr., P.A. Cronje,
J. Soon, P.A. Basson en John Sterzel.

68). De Volksstem, 7 Febr. 1911; The Klerksdorp Mining Re-
cord, 10 Febr. 1911.

69). Vgl. foto van sy laaste rusplek;
Grafopskrif op die graf van Pieter Arnoldus Cronje en
Hester Susanna Cronje (gebore Visser), Palmietfontein.

Die weduwee Cronje (Sterzel) het hom nog etlike jare oor-
leef.

Na Magersfontein het sy afwagende houding daartoe oorsaak gewees dat die eertydse onverskrokke krygsman verplig was om vir die Britse mag terug te trek totdat hy eindelik op die walle van die Modderrivier omsingel is. Hier het hy 'n tiendaagse stryd gevoer wat die bewondering van die wêreld afdwing het.

Die vernedende oorgawe het sy trotse gees gekrenk. In sy ballingskap het hy so intens in die verlede teruggeleef dat hy aan hallusinasies begin ly het. Sy goestestoestand was aangetas. Die dood van sy seun Andries en die reaksie daarvan op sy vrou wat haar geestelik gekrenk het, het hom nog meer sy ewewig laat verloor.

Na sy ballingskap het hy 'n eensame lewe gely. Sy eggenote het nooit weer haarself geword nie. Dit het hom gekwel, want saam met hom het sy die beleg deurgemaak, hom in sy ballingskap vergesel en sy eensame lot gedeel. Haar dood was die druppel wat sy lydensbeker laat oorloop het.

Onder sy landgenote was hy 'n verdagte persoon. Baie het hom vermy. Dit het hy geweet. Die eensamheid na die dood van sy vrou was vir hom te veel. Hy wou weg van die verlede, maar omdat hy reeds oud was, het die toekoms hom ook afskrik. Al die ellende en ontberings wat hy moes deurstaan, het hom ook liggamlik aangetas. Hy het nie meer sterk gevoel nie. Sy goestestoestand het verswak. ⁴ Het het nie meer kalm gedink nie. Hy was nooit verstandelik buitengewoon begaafd nie en het gewoonlik vinnig gereageer nog voordat hy oor 'n saak diep nagedink het.

Onder sulke omstandighede het hy hom laat ompraat om na Amerika te gaan om aan die vernederende voorstelling
deel/.....

deel te neem. Teen hierdie tyd kon hy die gevolge van so 'n stap nie insien nie. Hy het van die werklikheid weggevlug en in die verbeelding geleef. Onder die waan dat hy baie geld sou verdien en dat hy die Amerikaners se simpatie vir die Boere sou wen, het hy die reis aanvaar.

Sy ongelukkige tweede huwelik het ongetwyfeld baie daartoe bygedra dat hy op sy oudag 'n afgesonderde lewe geleef het en dat hy nie weer sy geestelik-gekrenkte toestand te bowe gekom het nie. Hy was ook reeds te oud om sy reputasie van agterdog te bevry. Onder verdenking het hy gesterf.

Na soveel jaar kan hy in suiwerder perspektief gesien word, en 'n waardiger plek onder Afrikaners van betekenis toegesê word as Boerevoorman in twee Vryheidsoorloë en as die man van Doornkop.

ooooooooooooo.

